

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.1.7>
УДК 82-94Івч

Егор Семенюк

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-7382-3580>
yehor.semenyuk.1@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ІВЧЕНКА

Об'єктом дослідження стали п'ять автобіографій Михайла Івченка, що мають ключове значення для розуміння становлення мистецької та національної ідентичності письменника. Мета дослідження полягає у визначенні особливостей трансформації «автобіографічного пакту» під впливом тодішніх суспільно-політичних обставин. Автор з'ясовує, яким чином співвідносяться фактографічність і художність у текстах М. Івченка, простежує еволюцію його самопозиціонування та формування авторської позиції й художньої естетики. Особливу увагу приділено текстологічному аналізу деяких рукописних і машинописних примірників, що дало можливість реконструювати творчий процес написання та дослідити принципи саморедагування. Зокрема вдалося виявити випадки самоцензури, що вказує на свідоме конструювання письменницького образу.

Методологічну основу становлять джерелознавчий, біографічний, текстологічний і порівняльно-історичний методи, завдяки яким вдалося виявити складну й багатогранну природу автобіографічного письма. Наукова новизна полягає в здійсненні першого цілісного аналізу всіх автобіографій М. Івченка, систематизації їх за запропонованою хронологією та висвітленні впливу історико-політичних умов на специфіку автобіографічного тексту.

У результаті дослідження зроблено висновок, що творчий метод М. Івченка варіювався залежно від комунікативної мети, історичних обставин та особистісної інтенції. Корпус його автобіографій поглиблює уявлення про складну творчу індивідуальність письменника і висвітлює характерну тенденцію розвитку української прози першої третини ХХ століття: від свободи романтично-ліричного саморозкриття до вимушеної фактографічності, спричиненої зростанням репресій і тоталітарного тиску. Подальші перспективи дослідження охоплюють порівняльний аналіз автобіографій із творами інших письменників і залучення нових теоретико-методологічних інструментів для поглибленого вивчення цього автобіографічного контексту.

Ключові слова: Михайло Івченко; автобіографія; текстологія; ідентичність; СБУ (так звана Спілка визволення України).

Вступ. Автобіографічна спадщина Михайла Івченка є важливим джерелом як для реконструкції життєвого шляху письменника, так і для розуміння культурного та соціально-політичного контексту доби. Автобіографічні тексти розкривають світогляд письменника, становлення його мистецької та національної самоідентифікації, водночас демонструючи можливості й особливості жанру автобіографії. До того ж деякі з автобіографій можуть цілковито розглядатись як частина його малої прози, а отже, їхній стиль і тематика становлять окремий дослідницький інтерес.

Один із найвпливовіших сучасних дослідників автобіографії, французький літературознавець Філіп Лежен, запропонував концепцію так званого автобіографічного пакту, тобто умовного зобов'язання автора перед читачем. Воно полягає в правдивості та щирості оповіді про власне життя. Учений наголошує, що необхідною умовою для збереження «чесності» й відповідності жанровим ознакам автобіографії є тотожність автора,

оповідача та героя, що є гарантією автентичності описаного досвіду. Цю тезу також називають «автобіографічною триєдністю» (author — narrator — protagonist).

В українському літературознавстві цю тему розробляв дослідник Олег Рарицький. Аналізуючи мемуарні жанри, зокрема й автобіографії шістдесятників, він стверджує, що «за тематичними й стилетворчими ознаками автобіографії досить-таки різномірні і цілковито можуть підпорядковуватися певному систематизуванню» (2014, с. 299). На основі цього він розробляє власну класифікацію, що включає такі види автобіографій: фактологічні, художні та змішані.

Фактологічні автобіографії характеризуються зосередженістю на документальному викладі подій, акцентуючи на точності й достовірності. Художні автобіографії натомість тяжіють до літературної обробки матеріалу, їм притаманне використання художніх засобів, завдяки чому життя автора стає не лише предметом розповіді, а й основою для створення художнього тексту.

Нарешті, змішані автобіографії поєднують риси обох попередніх типів.

На сьогодні виявлено п'ять автобіографій М. Івченка, дві з яких мають авторські назви («Кілька слів з минулого» та «3 минулого»), а три залишаються без назви. Для зручності та систематизації джерел доцільно дати їм умовні назви за порядковими номерами відповідно до хронології їх створення: автобіографія без назви, написана в проміжку 1919–1920 років, буде першою (I), автобіографія від 26 березня 1924 року — другою (II), наступною за хронологією йде автобіографія «Кілька слів з минулого», написана 15 листопада 1925 року, подається за назвою, як і автобіографія «3 минулого» за 20 червня 1929 року, і остання автобіографія — від 19 жовтня 1929 року — буде відповідно п'ятою (V), адже теж не має назви.

Перша автобіографія М. Івченка — це короткий, хронологічно структурований текст, що охоплює основні події життя автора з дитинства і до початку його літературної діяльності. Вона має фактологічний характер, у якому акцент зроблено на ключових біографічних відомостях, професійній діяльності, творчих пошуках. Текст демонструє високу інформативність і лаконічність, що, за О. Рарицьким, характерне для фактологічних автобіографій попри наявність кількох суб'єктивних оцінок, а також наративний стиль, але з мінімальними елементами аналітичного підходу.

Документ зберігається в архіві Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Уперше цей текст опублікувала дослідниця Раїса Мовчан у збірці «Самі про себе».

Щодо дати написання. Специфіка датування автобіографії полягає в її приблизності: у самому документі немає чіткої дати створення. Утім Р. Мовчан у праці «Самі про себе» зазначає 1919–1920 роки з коментарем: «Датується за змістом» (2015, с. 220–221).

Визначення часу створення цієї автобіографії базується на аналізі зовнішніх чинників. Зокрема, це підтверджується відомостями про співпрацю автора з різними виданнями: «Пізнiш співробітничав в “Робітничій газеті”, 1918–[19]19 р., “Трибуні”, 1919 р., “Боротьбі”, 1919 р., в часоп[исах] “Мистецтво”, “Музагет” — 1919 р.», а також інформацією про вихід першої книги М. Івченка — «Шуми весняні», яка була видана 1919 року. Це вказує на те, що автобіографія написана після цієї дати.

Водночас брак згадок про події 1920 та 1921 років, які були важливими в професійній діяльності письменника (зокрема, виїзд і лекційна діяльність у Маріуполі, переїзд до Лубен і наукова робота в Цукротресті тощо), дає змогу припустити, що текст завершено не пізніше кінця 1920 року. Зважаючи на це, датування 1919–1920 роками видається не лише компромісним, а й найбільш вірогідним.

Одна з центральних тем автобіографії — зв'язок із природою, який М. Івченко підкреслює із самого початку, описуючи своє дитинство на Полтавщині. Життя на хуторі, оточеному лісами, галями та степами, залишило глибокий слід у його свідомості. Він пише про сильні враження від природи, які стали фундаментом його майбутньої романтично-імпресіоністської естетики. У цьому контексті природа не просто тло, а справжнє духовне середовище, що формувало чуттєвість і естетизм. Тож не дивно, що тема природи згодом стане одним з основних мотивів і стрижнів творчості М. Івченка, яка характеризується ліризмом і тонким відчуттям навколишнього світу.

В автобіографії значну увагу приділено освіті й інтелектуальному розвитку письменника. Навчання в церковно-учительській школі та раннє знайомство з класичною літературою стали важливими етапами його розвитку. Особливий інтерес викликає те, як М. Івченко описує своє читання. У тексті обсягом лише одну сторінку автор двічі вказує на пристрасть до літератури: «Багато за цю пору читав» і «багато читав в цю пору, багато працював над собою» (1919–1920, арк. 2). Книга для нього не лише джерело знань, а й справжнє захоплення. Це також вказує на прагнення до саморозвитку та духовного збагачення.

Окремою важливою темою став період життя М. Івченка на Кавказі. Цей етап позначений його роботою в статистичній організації, що займалась вивченням життя ногайців і туркменів, а також життям у родині відомого російського публіциста Якова Абрамова, на той час уже покійного, що відіграло важливу роль у культурному становленні М. Івченка. Ця частина автобіографії розповідає не лише про фізичну подорож, а й про символічний перехід до дорослого життя і творчого самовизначення. Важливо зафіксувати, що саме тут він ухвалює своє найважливіше рішення як письменник: «В цю ж пору вирішив присвятити себе літературі» (1919–1920, арк. 2).

Також важливий аспект автобіографії — повернення М. Івченка до України та його активна діяльність як письменника і публіциста. Робота статистиком у Полтавському губернському земстві та співпраця з провідними виданнями того часу свідчать про його глибокий інтерес до соціальних і національних питань. Автор згадує про написання статей на економічні, природничі та національні теми, що свідчить про його широкі інтереси й участь у суспільному дискурсі. Паралельно він починає друкуватись в українській пресі, що знаменує його поступовий перехід до української мови як мови творчості та його інтеграцію в національний літературний контекст.

Наприкінці автобіографії М. Івченко зазначає вихід своєї першої збірки «Шуми весняні» та описує зміну свого творчого стилю від імпресіонізму до неосимволізму. Цей момент — свідчення його літературної зрілості й прагнення до естетичних пошуків. Він чітко окреслює власну позицію як

письменника, який намагається осмислити своє місце в літературному процесі того часу.

Автобіографія, з одного боку, демонструє прагматичний характер, оскільки зосереджена на ключових фактах і подіях, а з іншого — містить моменти, які натякають на емоційний та ідейний світ автора. Вона свідчить про складний процес самопізнання й ідентифікації М. Івченка як митця та допомагає реконструювати його життєвий шлях.

Друга автобіографія, яку Михайло Івченко створив у Києві 26 березня 1924 року, найкоротша і займає лише два абзаци. Це лаконічний і прагматичний текст, у якому автор фіксує основні етапи свого життя, зосереджуючись на професійній діяльності та літературних публікаціях. Вона позбавлена розгорнутих описів чи емоційного забарвлення, натомість являє собою структурований документ, що відповідає типовим вимогам до офіційних автобіографічних текстів.

Належить до фактологічних автобіографій. Стиль — наратологічний, позбавлений емоційних чи аналітичних елементів, адже автор повністю відмовляється від суб'єктивного чи художнього осмислення свого життєвого шляху, концентруючись на фактах. Ба більше, пише про себе від третьої особи.

Показовою є фраза «Тепер живе в Києві й займається літературною роботою» (1924, арк. 1), що підкреслює його самопозиціонування як письменника за професією на момент написання автобіографії.

Третя автобіографія М. Івченка **«Кілька слів з минулого»**, написана в Києві 15 листопада 1925 року, значно відрізняється від попередніх за стилем, настроєм і глибиною оповіді. Якщо перші дві автобіографії мали фактологічний характер, то цей текст набуває художньої форми й належить до змішаного типу, адже містить елементи спогадів, емоційних рефлексій і символічних образів. Автор не просто перераховує основні віхи свого життя, а осмислює їх, звертаючись до тем природи, пам'яті, формування світогляду й літературного становлення.

Одна з ключових тем тексту — взаємозв'язок людини й природи, який спершу сприймався на чуттєво-інтуїтивному рівні, а згодом набув філософського виміру:

Коли я пригадую собі, що саме найвиразнішою ниткою проходило крізь моє життя — то це мій постійний зв'язок з природою, що його так виразно завжди відчував.

Раніш цей зв'язок був змістом моїх емоціональних а чи інтуїтивних переживань. Тепер це для мене ціла філософська проблема. (1925, арк. 4)

Спогади про дитинство на Полтавщині, зокрема про хутір, наповнені яскравими барвами, деталями побуту та природного ландшафту. Він

згадує пасіку та рибальство, пастухування, описує свята, гостини й інші деталі, пов'язані з хутірським життям.

Особливо важлива сцена в лісі, коли ще хлопчиком М. Івченко вперше переживає екзистенційне потрясіння — від споглядання світанку. Це момент справжнього емоційного відкриття, який навіть можна розглядати як точку зародження його естетики та художнього світосприйняття:

Сходило, вичісувалось, ясніло й прискало сонце. Звідусіль у цьому дику лісі, що порізався силою таємничих ярів та байраків, звідусіль йшли звуки, благословляючи день. Я занімів. Моє серце рвалось із грудей. Я забув про все і вже не знав, чи плакати мені, чи сміятись. Та коли я отямився і оглянувся — навкруги була дивна місцевість. Такого захоплення я ніколи вдруге не переживав, а воно зосталось на віки. (1925, арк. 5)

Автобіографія також підкреслює тему інтелектуального та літературного формування. Автор згадує, що в шкільні роки багато читав, а також робив перші спроби письма: «Після школи перший день у полі по весні — це велика радість. Я приїхав і надряпав якийсь фрагментик. Ну, розуміється на другий день у класі в товаристві ми його довго обговорювали» (1925, арк. 5). Цей момент важливо зафіксувати, адже це свідчення того, що М. Івченко вже в старших класах управлявся в письменництві й навіть презентував свою творчість іншим.

Політичний аспект також наявний у тексті: через читання нелегальної літератури він втрачає стипендію та змушений переїхати на Кавказ. Це спонукає його пройти складний шлях особистого і професійного становлення. Подорож на Кавказ подається не просто як географічна зміна, а як духовна трансформація, пов'язана з пошуком нового середовища та літературних ідеалів.

Особливе місце займає опис періоду життя в Ставрополі, де, як зазначалось у попередніх автобіографіях, М. Івченко опиняється серед місцевих інтелектуалів, мешкаючи з родиною Я. Абрамова. Автор згадує і студентські літературні гуртки, де його однолітки обговорювали теорію еволюції, марксизм, дарвінізм, а також писали власні твори. У цей час він теж пише оповідання (російською мовою). Це середовище формує майбутнього письменника як мислителя, даючи йому змогу зануритися в нову культуру, літературу та наукові дискусії.

Професійний шлях М. Івченка окреслений чітко, але водночас менш офіційно, ніж у попередніх автобіографіях. Він згадує про роботу в статистичних організаціях, участь у дослідженнях етнічних груп Північного Кавказу та повернення в 1910 році до Полтави й до роботи в земстві. Особливо важливий наголос на перших серйозних кроках українізації та громадської роботи,

які припадають на 1915 рік. Саме в цей час він усе більше заглиблюється в літературну діяльність, поступово переходячи від наукових і журналістських текстів до художньої прози.

На відміну від попередніх автобіографій тут бачимо еволюцію ставлення до літературної творчості. Якщо спочатку вона розглядається як своєрідна інтелектуальна вправа, то згодом набуває статусу життєвого покликання. Автор визнає, що з часом література стала для нього не просто заняттям, а практично сенсом життя. Це важливий момент, який демонструє процес його самоусвідомлення як письменника: «На початку писалося дуже легко, жартома. Це був свого роду літературний спорт. Та що далі, ця справа для мене набирає більшої й більшої ваги та життєвого змісту» (1925, арк. 6).

Загалом ця автобіографія емоційно та художньо оформлена, але водночас не позбавлена фактологічних рис. Вона містить і ключові моменти біографії, і спробу їхньої інтерпретації через символічні образи, глибокі переживання та рефлексії. М. Івченко не просто фіксує події, а намагається передати їхнє значення для свого життя і творчого становлення. Ця автобіографія демонструє зрілість автора як письменника, осмислення власного шляху та роль мистецтва.

На машинописі є декілька авторських правок чорнилом від руки. Переважно це дрібні виправлення або заміни, наприклад «за яку пору» змінено на «трохи згодом» або «смакували» — на «обговорювали». Але одне закреслення дуже важливе:

На шістнадцятому році сталась мені [«велика» — закреслено] деяка неприємність. Через одну політичну справу доволі дрібну (читав парубком політичну літературу) я позбавився стипендії в середній школі — й мусив закінчувати її аж на Кавказі. Помандрував туди зимою — шукати долі, до того ж ідеалізуючи той край з прочитаних літературних творів. (1925, арк. 5)

Тобто при написанні тексту М. Івченко вжив словосполучення «сталась мені велика неприємність», але при перечитуванні виправив на «деяка неприємність». Така різка зміна тональності викладу може свідчити, зокрема, про намагання пом'якшити емоційність виразу й зробити опис менш драматичним. Водночас автор міг навмисне мінімізувати значення події, щоб не робити на ній такого акценту або щоб не викликати додаткових запитань у читачів.

Отже, на відміну від першої та другої автобіографій у «Кілька слів з минулого» йдеться про справжні обставини переїзду й те, що він був вимушений.

Наступною, 20 червня 1929 року, М. Івченко написав автобіографію «**З минулого**». Вона — найбільший за обсягом і найглибший із його

автобіографічних текстів, вирізняється не лише своєю детальністю, а й літературною стилізацією, що перетворює її на своєрідний художній текст. Автобіографія охоплює широке коло тем: соціальне походження, дитинство, освіту, різну професійну діяльність, літературне формування, а також вплив суспільних подій і політичних змін на життя письменника.

Одна з наскрізних тем для автора — це традиційно зв'язок із природою. М. Івченко ретельно описує своє дитинство, яке проходило в тісному контакті з довкіллям. Він показує, як природа формувала його естетичне й емоційне сприйняття світу і відповідно відіграла важливу роль у його подальшому літературному становленні. Спостереження за природними явищами, особливе відчуття циклічності життя в селі наклали відбиток на авторів світогляд. Водночас дитячі роки для нього — це не лише романтика сільського побуту, а й тяжка праця, яка сприяла виробленню трудової дисципліни та відповідальності.

Особливе місце в автобіографії посідає тема освіти й інтелектуального розвитку. Акцент несподівано зроблено на батькові автора (зазвичай родичі лише побіжно згадуються в решті автобіографій). Це був освічений і допитливий селянин, що прагнув забезпечити синові здобуття якісної інституційної освіти, бо сам не зміг реалізуватись у цьому вповні:

Проте жадоба до знання, до ширших розумових обріїв в нього не погасала до самої смерті. І коли йому самому не пощастило цього здійснити, він намірився передати це синові, щоб то не сталося. І певне через те у нас з ним зосталась своєрідна розумова дружба на все життя. В ті моменти, як нам випадало їхати кудись далеко, були для мене найщасливіші. Їхали звичайним селянським темпом, — але про що тільки не встигали поговорити за той час. (1929, арк. 4)

Також М. Івченко описує свої перші кроки в навчанні, ранню любов до читання та знайомство з літературою, що стало визначальним фактором його майбутнього вибору. Автобіографія містить численні згадки про книги, які його вразили в дитинстві, зокрема твори М. Гоголя, Ч. Дікенса й інших класиків.

Важливою життєвою подією стала пожежа в рідному селі, адже вона спричинила важку матеріальну скруту в родині, що призвело до кардинальних змін у планах на освіту автора:

Днів через два, увечері, як я повернувся з поля батько вже був вдома і оповістив мені, що був у земстві: там обіцяли видати на моє навчання стипендію, і через кілька днів я повинен їхати на іспити. Але тепер не в реальну школу, як гадалось, а в церковно-учительську: туди дешевше й ближче. Я заплакав. Це зовсім не

те, про що мріялось, але скоро стих: треба було миритись із цим. (1929, арк. 12)

Цей епізод описаний із великою емоційною насиченістю та глибоким драматизмом, що робить його одним із найяскравіших у всьому тексті. Він не лише відображає особисту трагедію письменника, а й символізує незворотні зміни, які змусили його шукати нові можливості для навчання. Ця тема не фігурує в інших автобіографіях.

Період життя на Кавказі представлений дуже детально. Це час дорослішання та становлення особистості. М. Івченко описує свої поневіряння, труднощі з пошуком роботи, омріяне міське життя, культурний розвиток і літературні спроби. Саме тоді він наблизився до письменництва, працюючи репортером у газеті, що стало визначальним кроком на шляху до його літературної кар'єри.

Дуже важливим виявився період роботи в статистичному бюро Полтавського губернського земства, яке М. Івченко називає своєю альма матер, адже цей досвід кардинально вплинув на професійне й інтелектуальне формування. Автор не тільки розкриває специфіку та подробиці своєї діяльності у сфері статистики, яка передбачала часті відрядження по губернії та взаємодію із селянством, а й детально розповідає про колег, які були видатними науковцями того часу і займали активну українську позицію. Красномовна щодо робочого середовища та колективу фраза: «Так уже “повелося було на Росії”, що неминучим стажем для статистика був Сибір. І справді, ніби для ілюстрації цього принципу, в Полтавським стат. бюрі тепер працювали відомі й поважні статистики, що потрапили сюди через заслання» (1929, арк. 36).

Саме протягом роботи в цьому бюро автор радикально переосмислює національну самоідентифікацію й утверджується як українець. Детальніше цей процес розглянуто далі.

Формування української ідентичності М. Івченка було складним, багатовимірним і відбулося в кілька етапів. Спочатку автор перебуває в культурному середовищі, де російська мова та література відіграють домінуючу роль, відповідно перші літературні спроби робив саме російською мовою, що наприкінці XIX — на початку XX століття було типовим для освічених українців, які зростали під впливом імперської політики русифікації. М. Івченко не виняток: російська літературна традиція мала на нього значний вплив із дитинства. Він неодноразово згадує про захоплення такими авторами, як Лермонтов, Пушкін, Толстой тощо.

Водночас у тексті простежується поступове усвідомлення власної національної ідентичності, що особливо загострюється після повернення з Кавказу до України. Він починає усвідомлювати, що російська мова та культура не органічні для нього. В автобіографії М. Івченко демонструє

певну боротьбу між двома світами: традицією російської літератури й освіти, яку він отримав, і потребою повернення до свого коріння, української мови, культури та суспільного середовища. Він не просто переходить на українську мову у творчості — це супроводжується світоглядною трансформацією, осмисленням свого місця в національному русі та потребою утвердження української літератури як самостійного явища.

І ось раптом тут, ставши віч-на-віч з своїми людьми, серед яких зустрівав дуже поважних і благородних осіб, — як носіїв нашої колишньої культури, я відчув притомом гострий докір сумління. Треба сказати, що в традиції земській, особливо ж нас, статистиків, — було всілякими способами боротись з пихою і чванством, з якими здебільшого ставились урядовці до селян. Навпаки, ми намагались, якомога простіш і толерантніш підходити до селянства і самих селян збивали в їхній надмірній прислужливості. Таким чином створювались ті добрі довірливі відносини, коли люди по щирості признавались нам у всіх своїх інтересах. І ось, бачучи цих поважних господарів, що здебільшого гостинно приймали нас, їхню злиденність, темряву, їхню жадобу до знання, почувавши, що ти й сам є кістка від кістки їхньої — мені було просто соромно триматись свого російського набуtku. А тим часом вабила російська література, можливість ширших перспектив. А тим часом дратувала вузькість перспектив українського руху і часто нетерпимість свідомих українців, хоч я й не розумів гаразд того руху.

Місяців зо три йшла болізна гостра боротьба. Треба сказати, що сам Г. Г. Ротмістров [завідувач статистичного бюро] ставився дуже толерантно до мене і ні разу певно не натякнув про цю справу. Але зо мною в експедицію виїхав статистик І. Г. Панченко, людина тиха, лагідна, щиро й глибоко віддана справі відродження української культури. І ось він то допомагав мені в пору тої моєї хвороби. А найбільш допомагав мені отой стримний весняний вітер, що студив мені в обличчя пахтінням рідної землі, коли я об'їздив Пирятинські степи. (1929, арк. 42–43)

У цій саморефлексії щодо становлення власної ідентичності М. Івченко вживає лексеми «боротьба», «хвороба», «сором» тощо. Вони надають цій темі ще більш драматичного й екзистенційного забарвлення і свідчать про те, що для автора питання мовного та національного вибору не було лише інтелектуальною чи політичною дилемою, а мало глибокий внутрішній вимір.

Виникає очевидна паралель із подіями сучасної України, коли й досі через сто років деякі українські впливовці обирають російську ідентичність, керуючись тими самими аргументами

щодо «можливості ширших перспектив», актуальними на початку ХХ століття. Однак М. Івченкові вдалося уникнути цього шляху та зробити усвідомлений вибір на користь української ідентичності. Це було зумовлено низкою чинників.

По-перше, його особистий життєвий досвід, зокрема походження з козацького роду та дитинство, проведене в українському селі, стали фундаментальними світоглядними підвалинами, що визначили його внутрішню належність до української культури. Навіть попри те, що освіта і літературне середовище довгий час були переважно російськомовними, М. Івченко не втратив зв'язку зі своїм корінням.

По-друге, його поступове залучення до українського контексту й літературного процесу відіграло ключову роль. Співпраця з українськими науковцями, культурниками, виданнями і потреба висловлювати власні думки в автентичному мовному середовищі сприяли його переходові на українську мову.

По-третє, політична ситуація в Україні початку ХХ століття також не могла не впливати на його вибір. Період національного відродження, активізація культурних процесів і прагнення інтелігенції створити незалежний український культурний простір мали значний ефект на формування його ідентичності.

Також привертає увагу оптика на селян і самопозиціонування автора: пишучи в автобіографії про «їхню жадобу до знання» як аргумент на користь самоусвідомлення, М. Івченко дає зрозуміти, що він відчуває персональну відповідальність перед ними. Це свідчить, з одного боку, про те, що вже тоді автор усвідомлював концепцію трансформаційної сили літератури та морального обов'язку письменника, а з іншого — що сам ідентифікував себе таким письменником.

Отже, саме період роботи в Полтавському статистичному бюро відіграв ключову роль у процесі становлення української ідентичності М. Івченка від зросійщеного провінційного інтелігента до свідомого українського діяча:

Враження перепису тепер у мене поглиблювались, стосунки з окремими людьми міцнішали, вростання в роботу кооперації, агрономії, земських деяких діляниць ставало органічніш, і таким чином можна було робити і деякий вплив, тим більш, що на повіті я був цілком незалежною людиною.

З помітніших досягнень можна вказати скажемо на те, що завдяки заходам нашого невеличкого гуртка повіт вкрито геть чисто школами українського стиля. По-волі проводили своїх людей на роботу, ширили українську літературу, вишукували цікавих громадських людей, писали в газети, журнали. (1929, арк. 48)

Важливою є згадка про перше оповідання: М. Івченко написав його 1914 року й послав на

апробацію поважному письменникові Володимирові Короленку, який активно підтримував молодих авторів. Той прокоментував твір так: «Написано цілком художньо, але так лагідно, що за сучасним гуркотом гармат його можуть і не почути» (1929, арк. 50). Тоді М. Івченко подав оповідання до альманаху «Степ», який мав незабаром вийти друком у Києві. «Але “Степові” не судилось вийти з друку. Десь там загинуло й оповідання» (1929, арк. 50).

Згадуючи батька на початку автобіографії, у кінці М. Івченко звертається до матері, яка теж практично не фігурує в інших автобіографіях. Зокрема, на спорідненість із нею автор покладає свій потяг до природи:

На цей час почуваю себе людиною міста, однак сільське ставлення до природи говорить в мені ще сильно, і як починається весна мене п'яно тягне до землі. Тоді як Укрмет, сприймаю чучло й вразливо кожен день. Думаю я, що тут дещо є й фамільного. Для моєї мами принаймні, вся природа — то жива істота, яка мусять розуміти кожне мамине слово. (1929, арк. 52–53)

Ця автобіографія дуже об'ємна: вона має глибоко особистісний характер, проте її значення виходить далеко за межі приватного досвіду. Це не лише джерело для розуміння життя самого М. Івченка, а й важливий документ епохи, що відображає ключові суспільні процеси, зокрема соціальну стратифікацію, національне самоусвідомлення, вплив політичних подій на життя людей тощо. Її композиція нагадує художній роман, у якому автор вибудовує власний життєпис як драматичну історію внутрішнього становлення. Саме ця автобіографія демонструє найбільшу зрілість М. Івченка як автора, його здатність до аналітичного осмислення власного шляху й уміння інтегрувати особистий досвід у ширший історичний контекст.

За класифікацією О. Рарицького, це однозначно художня автобіографія, хоч і містить велику кількість різноманітних біографічних фактів і подробиць. Стилістично тут є й аналітичні, й емоційні, й наративні елементи.

Машинописний примірник цієї автобіографії зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Існує також і чорновий автограф автобіографії (зберігається у відділі рукописних фондів і тектології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка).

При аналізі рукопису стає зрозумілішим процес написання першого варіанта автобіографії. Передовсім увагу привертають два кольори чорнил: М. Івченко написав текст одним кольором (зараз він видається зеленим), а за якийсь час відредагував його ручкою іншого кольору (зараз він видається чорним). Тож можна спостерігати деякі виправлення, зроблені зеленим по зеленому

одразу під час написання (переважно описки або закреслення), а також такі, що зроблено чорним по зеленому іншою ручкою пізніше — під час перечитування. Цих виправлень значно більше кількісно, і вони переважно суттєвіше змінюють текст.

Передовсім увагу привертає виправлення в заголовку: перший варіант назви звучав інакше — «Дещо з минулих літ». Але автор закреслив «Дещо» та «літ», з маленької «з» зробив велику, а «минулих» виправив на «минулого». Отже, вийшло «З минулого». Така зміна видається вдалою в багатьох аспектах. Нова назва коротша, простіша і лаконічніша, тоді як початкова назва створює враження фрагментарності, підкреслюючи вибірковість матеріалу. Відмова від слова «Дещо» та заміна «минулих літ» на «минулого» зміщує акцент із часткового на загальне. Нова назва сприймається як універсальна й така, що охоплює весь життєвий досвід автора, а не якийсь епізод чи період. Це має сенс також тому, що автобіографія доволі об'ємна й панорамно зображує життя письменника від дитинства аж до моменту написання. Хоча ця назва має й один недолік: вона подібна до назви автобіографії «Кілька слів з минулого», що може спричинити плутанину.

Також у тексті багато різних закреслень. Це стосується й окремих слів, і речень або навіть цілих абзаців. М. Івченко позбувається багатьох вставних розмовних слів і конструкцій, зокрема «ну», «розуміється», «правду сказати» тощо. Це робить текст динамічнішим, серйознішим і більш літературним. А от закреслених речень усього кілька. Можна стверджувати, що це або надміру емоційні пасажі, або подробиці, які не несуть важливої інформації чи художньої цінності. Наприклад, фрагмент, у якому йдеться про пожежу в селі, завершується в рукописі закресленим реченням: «Становище було не певне — а одне ясно, нас усіх чекає велика біда» (1929, арк. 12). Імовірно, відмова від нього пов'язана з бажанням автора уникнути занадто фатального настрою та песимізму. Але сам факт того, що воно взагалі було написано, говорить про те, що ця пожежа та її наслідки для родини справді сильно вразили автора.

Звернімо увагу на ще одне важливе закреслення. Розповідь про переїзд на Кавказ відкривається реченням «Почалось нове самостійне життя» (1929, арк. 17). Воно продовжується закресленим фрагментом: «Мені кортить багато що про нього розповісти, але сердитий редакторський погляд розхолоджує мій намір» (1929, арк. 17). І хоча далі автор пише про свої мандри та перипетії, за самим фактом наявності цього речення, нехай і закресленого, можна припустити, що деякі відомості він усе ж таки вирішив не згадувати або навіть приховати. Особливої уваги тут заслуговує вжитий епітет «редакторський», що також вказує на самоцензурування та свідоме конструювання автобіографії.

Водночас розібрати текст деяких закреслених частин не завжди можливо, адже інколи М. Івченко заштриховував фрагменти, від яких вирішив відмовитись.

Удосконалюючи стиль, автор також замінює деякі слова чи вирази: наприклад, «читав, звичайно, все, що траплялось під руки» — на «читав, звичайно, все, що попадалось»; «Найбільше прийшовся до серця Гоголь» — на «Найбільше любив Гоголя»; «коли вже діставав» — на «коли вже щастило дістати» тощо.

Особливу увагу привертає специфічний метод редагування, який застосував М. Івченко. Майже всі звороти аркушів залишилися чистими, крім кількох, що містять додаткові фрагменти тексту. Біля таких уривків автор жирно намалював «зірочку», аналогічні позначки є і в основному тексті між рядками. Це свідчить про те, що під час перечитування він згадував або вирішував внести доповнення, проте через брак простору для дописування безпосередньо в основному тексті розміщував їх на звороті аркуша. Таким чином «зірочки» служили своєрідними маркерами, що вказували на місця в основному тексті, куди потрібно було інтегрувати дописані фрагменти зі зворотів. Загалом таких доповнень виявлено три.

Текстологічне дослідження цієї автобіографії дає можливість глибше зрозуміти процес її створення і простежити, як змінювалося ставлення М. Івченка до тексту протягом редагування. Аналіз закреслень, виправлень і доповнень демонструє намір автора зробити автобіографію ціліснішою й узагальненою. Використання «зірочок» для позначення доданих фрагментів свідчить про системний і вдумливий підхід до редагування.

Окремо слід відзначити випадки самоцензури, коли автор навмисно виключає певні подробиці, що може свідчити про прагнення уникнути політичної небезпеки або ж про особисте переосмислення подій. Таке дослідження значно розширює уявлення про процес творення автобіографії, її текстові трансформації та приховані смисли, що в підсумку сприяє точнішому науковому аналізу текстів письменника.

П'ята автобіографія М. Івченка (19 жовтня 1929 року), створена в контексті слідчих дій за справою так званої Спілки визволення України (далі — СВУ), відрізняється від попередніх автобіографій тим, що цей текст має примусовий характер, адже був записаний у протоколі допиту, що значно впливає на його структуру, стиль і акценти. Відмінні риси тексту — це сухість викладу, лаконічність і брак будь-яких рефлексій, що наближає його до першої та другої автобіографій, але різко контрастує з більш особистісним і художньо оформленим стилем хронописів «Кілька слів з минулого» і «З минулого».

Передусім привертає увагу те, що автобіографія розпочинається з фрагмента, який явно не належить авторству М. Івченка — анкети:

Івченко Михайло Євдокимович 1882¹ року народження, з с. Никонівки, Прилуцької Округи, походженням з козаків. Подданий УСРР, освіта — вища. Одружений. По фаху письменник. Ніякої посади не займає. В 1918 році був під слідством за страйк проти Гетьманського уряду. Позапартійний, член профсоюзу «РОБОС», мешкає на Пушкінській вул. № 7; в антирадянських арміях не був. (1929, арк. 3)

Цей фрагмент має офіційно-бюрократичний характер і поданий у третій особі, у формі анкетних даних, що відповідає стилю документів, створених у радянських адміністративних або слідчих органах. Такий формат підтверджує те, що текст автобіографії справді було написано в умовах арешту.

Автобіографія продовжується формальними даними: М. Івченко зазначає своє походження, указує освіту, перелічує посади. Проте уникає будь-якого емоційного забарвлення чи особистісних оцінок.

Окреме місце в автобіографії займає згадка про переслідування в 1918 році за участь у страйку проти Гетьманського уряду. Це важливий момент, адже він може служити своєрідним виправданням перед радянською владою в умовах політичного терору. Включення факту переслідування за антигетьманський страйк можна розглядати як прагнення автора підкреслити власну політичну благонадійність. Уряд Павла Скоропадського в радянській історіографії трактувався як «контрреволюційний» і «буржуазний» режим, тісно пов'язаний із німецькою окупацією та підтримкою поміщицько-дворянських порядків. Тому будь-який спротив Гетьманату міг бути представлений як свідчення революційної свідомості, що відповідало радянському дискурсу класової боротьби.

Показово, що М. Івченко не згадує про цю подію в перших автобіографіях, натомість зазначає в обох біографіях 1929 року: «3 минулого» — «Звільнили в травні 1918 р. за впорядкування страйку проти гетьмана» (1929, арк. 51) та в цій (V) — «Працював там [завідувачем відділу аграрної статистики] без перерви до травня 1918 року, відколи мене разом з більшістю службовців було звільнено й віддано під суд за страйк проти Гетьманського уряду» (1929, арк. 3 зв.).

Протягом усього тексту простежується тенденція до нейтральності: автор наголошує на професійній діяльності без акценту на культурних позиціях чи ідеологічних поглядах. Так, М. Івченко підкреслює свою роботу в різних економічних і статистичних структурах, натомість майже не згадує літературної творчості, хоча на той час вона вже займала важливе місце в його житті.

Ще однією особливістю цієї автобіографії є згадка про власну родину: «В кінці жовтня [1919],

зважаючи на те, що дружина була вагітною і лікарі не радили лишатися у Києві, виїхав на батьківщину її в Маріуполь». Більше про дружину чи дітей не йдеться в жодній автобіографії.

Структурно автобіографія є хронологічною й відзначається монотонним переліком посад. Вона суто фактологічна та не має жодних емоційних чи художніх елементів, що вказує не так на документальний, як на захисний характер. Автор дистанціюється від будь-яких політичних проявів, а його текст сповнений канцеляризмів і стандартних формулювань.

Таким чином, п'ята автобіографія М. Івченка — це джерело аналізу не лише його життєпису, а й становища інтелігенції в умовах репресій 1920-х років. Текст демонструє, як автор уникає конфліктних чи дражливих для радянської влади тем і фокусує увагу на нейтральних аспектах свого життя, що свідчить про вимушений характер цієї автобіографії.

Висновки. Автобіографічна спадщина Михайла Івченка постає багатогранним матеріалом для розуміння як індивідуального життєвого та творчого шляху письменника, так і соціокультурних обставин, у яких він формувався. Проведений аналіз демонструє, що п'ять відомих на сьогодні автобіографій — від коротких фактологічних записів до масштабних художньо стилізованих текстів — охоплюють увесь спектр жанрових особливостей, окреслених сучасною мемуаристикою. Порівняння цих автобіографій у контексті класифікації О. Рарицького (фактологічні, художні, змішані) підтверджує, що творчий метод М. Івченка варіювався залежно від комунікативної мети, історичних обставин та особистісної інтенції. Водночас вони дають змогу простежити еволюцію його художнього мислення й естетичних уподобань.

По-перше, фактологічні тексти (I й II) репрезентують офіційну біографічну канву, орієнтовану на формально-адміністративні вимоги. Вони передають суто «історію життя» з фіксацією дат, посад і досягнень. Такі записи, попри зовнішню сухість викладу, набувають значення першорядного джерела для відтворення ключових біографічних віх письменника і відповідно з'ясування еволюції його світогляду.

По-друге, «Кілька слів з минулого» й особливо «3 минулого» виразно показують зрушення до художнього типу автобіографії, коли вона постає фактично літературним текстом, насиченим особистісною рефлексією, образами природи, етюдами з дитинства, описом складної внутрішньої боротьби за національне самоусвідомлення. Ці автобіографії не лише розкривають процеси становлення української ідентичності та духовно-інтелектуального зростання письменника, а й загалом становлять повноцінну складову його малої прози, адже виявляють ліризм, емоційну насиченість і метафоричність, характерні для його імпресіоністського й неосимволістського стилю.

¹ Насправді М. Івченко народився 1890 року.

По-третє, вимушений текст 1929 року (V автобіографія), написаний під тиском репресивного радянського апарату, ілюструє звучення автобіографічного самовираження до формату «протоальної» розповіді. У ньому практично немає авторського психологізму, щирого саморозкриття чи оцінки власної життєвої траєкторії, що яскраво демонструє механізми самоцензури і прагнення убезпечити себе за тоталітарних умов.

Отже, корпус автобіографій М. Івченка не лише дає можливість поглибити уявлення про складну творчу індивідуальність письменника, а й висвітлює характерну тенденцію розвитку української прози першої третини ХХ століття: від свободи романтично-ліричного саморозкриття до вимушеної фактографічності, спричиненої зростанням репресій і тоталітарного тиску. Крізь призму «автобіографічного пакту» (Ф. Лежен) стає очевидно, що М. Івченко в різних періодах по-різному вибудовував цей «догівір із читачем» — від прагнення «чесно» й детально показати власне життя до намагання звужити особистісне висловлювання під загрозою переслідувань. Текстологічне вивчення рукописів, зокрема численних авторських правок і закреслень, розкриває процес самоцензури й літературного шліфування, показує, як митець сам конструює власне «Я» для різних типів аудиторії чи офіційних інституцій. Така трансформація підтверджує, що автобіографія — не лише жанр особистісної самопрезентації, а й динамічна комунікація з історичним і культурним контекстом.

Покликання

- Івченко, М. (1924, 26 березня). *Автобіографія М. Івченка 26 березня 1924 р.* (ф. 271, оп. 2, од. зб. 4, арк. 1–6) [Рукопис]. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
- Івченко, М. (1925, 15 листопада). *Автобіографія «Кілька слів з минулого»* (ф. 10, од. зб. 5275–5276, арк. 4–6) [Машинопис

- з авт. правками]. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
- Івченко, М. (1929). «СВУ» (Івченко М. Є.) (ф. 6, кримінальна справа № 67098-ФП). Галузевий державний архів СБУ.
- Івченко, М. (1929, 20 червня). *Автобіографічний нарис «З минулого»* (ф. 109, од. зб. 20, 54 арк.) [Рукопис]. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
- Івченко, М. (б. д.). *Автобіографія М. Івченка* (ф. 10, од. зб. 5275–5276, арк. 2–3) [Рукопис]. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
- Мовчан, Р. (Упор.). (2015). *Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років*. Кліо.
- Раріцький, О. (2014). Автобіографії шістдесятників: Художній та фактологічний модули сприйняття. *Питання літературознавства*, 89, 295–308. <https://doi.org/10.31861/pytlit2014.89.295>

References (translated and transliterated)

- Ivchenko, M. (1924, March 26). *Avtobiografiia M. Ivchenka 26 bereznia 1924 r.* [M. Ivchenko autobiography, March 26, 1924] (f. 271, op. 2, od. zb. 4, ark. 1–6) [Manuscript]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy.
- Ivchenko, M. (1925, November 15). *Avtobiografiia "Kilka sliv z mynuloho"* [Autobiography "A few words from the past"] (f. 10, od. zb. 5275–5276, ark. 4–6) [Typescript with author's corrections]. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho.
- Ivchenko, M. (1929). "SVU" (Ivchenko M. Ye.) (f. 6, kryminalna sprava № 67098-FP). Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU.
- Ivchenko, M. (1929, June 20). *Avtobiografichnyi narys "Z mynuloho"* [Autobiographical essay "From the past"] (f. 109, od. zb. 20, 54 ark.) [Manuscript]. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy.
- Ivchenko, M. (n. d.). *Avtobiografiia M. Ivchenka* [M. Ivchenko autobiography] (f. 10, od. zb. 5275–5276, ark. 2–3) [Manuscript]. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho.
- Movchan, R. (Ed.). (2015). *Sami pro sebe. Avtobiografii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv* [About themselves. Autobiographies of Ukrainian artists of the 1920s]. Klio.
- Rarytskyi, O. (2014). *Avtobiografii shistdesiatnykiv: Khudozhnii ta faktolohichni modusy spryiniattia* [Autobiographies of the writers of the 1960s: fictional and factual modi of perception]. *Pytannia literaturoznavstva*, 89, 295–308. <https://doi.org/10.31861/pytlit2014.89.295>

Yehor Semeniuk

Shevchenko Institute of Literature of NAS of Ukraine, Ukraine

PECULIARITIES OF MYKHAILO IVCHENKO'S AUTOBIOGRAPHICAL LEGACY

The object of the study is five autobiographies by Mykhailo Ivchenko, which are of key importance for understanding the formation of the writer's artistic and national identity. The purpose of the study is to clarify the peculiarities of the transformation of the "autobiographical pact" under the influence of the socio-political circumstances of the time. The author examines the correlation between factuality and artistry in Ivchenko's texts, tracing the evolution of his self-positioning and the formation of his authorial stance and artistic aesthetics. Particular attention is given to the textual-critical analysis of several manuscript and typescript copies, which enabled the reconstruction of the writing process and the investigation of self-editing principles. Notably, instances of self-censorship were discovered, pointing to the deliberate construction of the writer's image.

The methodology combines source-based, biographical, textual-critical, and comparative-historical approaches, which together allow for an in-depth understanding of the multifaceted nature of autobiographical writing. The study's scholarly novelty lies in the first comprehensive analysis of all of M. Ivchenko's autobiographies, their systematization according to the proposed

chronology, and the examination of historical and political influences on the specifics of the autobiographical text.

The study concludes that M. Ivchenko's creative method varied depending on the communicative goal, historical circumstances, and personal intentions. The corpus of his autobiographies allows to deepen the understanding of the complex creative personality of the writer and highlights a characteristic trend in the development of Ukrainian prose in the first third of the twentieth century: from the freedom of romantic and lyrical self-disclosure to forced factuality caused by the growth of repression and totalitarian pressure. Future research prospects include comparative analyses of M. Ivchenko's autobiographical works with those of other authors, as well as the incorporation of new theoretical and methodological tools for a more thorough exploration of this autobiographical discourse.

Keywords: Mykhailo Ivchenko; autobiography; textual criticism; identity; SVU (so called Union for the Liberation of Ukraine).

*Стаття надійшла до редколегії 11.02.2025
Прийнята до публікації 23.03.2025
Опублікована 31.03.2025*